

Paraat, maar niet van harte

Zutphen tijdens de mobilisatie van 1870

Rob Kammelar

In de 19^e eeuw hadden zowel Frankrijk als Pruisen begerige blikken laten vallen op Nederlands grondgebied. Keizer Napoleon III aasde op Luxemburg – dat in een personele unie met ons land verbonden was – als compensatie voor Pruisische gebiedsuitbreidingen. Het expansionistische Pruisen werd er van verdacht Limburg, dat nog tot 1866 deel had uitgemaakt van de Duitse Bond, te willen annexeren. Het was dus niet vreemd dat Nederland zijn leger mobiliseerde, toen in juli 1870 een oorlog tussen Frankrijk en Pruisen onvermijdelijk leek. Hoe die mobilisatie verliep in vesting- en garnizoensstad Zutphen, vertelt het volgende verhaal.

Troepenbewegingen

Vrijdagavond 15 juli 1870 besloot de Nederlandse regering tot mobilisatie, onmiddellijk nadat Frankrijk zijn strijdkrachten gemobiliseerd had. Het Zutphense garnizoen bestond op dat moment uit vier compagnieën van het 3^e Regiment Vestingartillerie en twee eskadrons van het 4^e Regiment Huzaren. Maar dat veranderde snel. Er werden vier lichten

militiereserve opgeroepen, waardoor het garnizoen flink in omvang toenam. Tegelijkertijd werden de meeste vestingartilleristen per direct overgeplaatst naar andere vestingen en forten van de IJssellinie.¹ Een klein detachement kanonniers bleef hier om het Zutphense geschut te bemannen. Ook de huzaren – reserve-eskadron en depoteskadron van het regiment – bleven in Zutphen.

Bovendien werden drie compagnieën in

Tijdens de mobilisatie van 1870 fungeerde Zutphen nog als vesting in de verdedigingsstrategie van het Nederlandse leger. Hier de wallen van het Traliebolwerk, gezien vanuit het noorden, met rechts de Kruittoren (op het huidige Stationsplein) en de – inmiddels verdwenen – cavaleriemanege. Aquarel door Willem van der Worp, 1862. (Stedelijk Museum Zutphen)

Pieter Marinus Netscher (1824-1890) was in 1870 als majoor der infanterie korte tijd vestingcommandant van Zutphen. Hij klom daarna op tot luitenant-generaal, werd adjudant van de gouverneur van Suriname, later commandant van het Oost-Indisch Leger en inspecteur van het militair onderwijs. (RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis)

fanterie vanuit hun standplaatsen Deventer, Zwolle en Assen naar Zutphen gedirigeerd. De infanteristen moesten, vanuit het centraal gelegen Zutphen, bedreigde plaatsen langs de IJssellinie te hulp te snellen, mocht het tot een vijandelijke inval komen. Zutphen was daarmee de enige vesting in ons land waar tijdens deze mobilisatie infanterie werd gelegerd. Alle overige infanterie-eenheden werden ingedeeld bij het mobiele veldleger.

Zutphenaren die zich door de internationale dreiging geroepen voelden vorst en vaderland te verdedigen, konden vrijwillig dienst nemen bij de militia. Ze moesten wel tussen de 17 en 50 jaar oud zijn en zich minstens voor de duur van de mobilisatie verplichten.² Bij het Zutphense wervingsbureau zullen vrijwilligers elkaar niet verdrongen hebben. Landelijk bleek de aanwerving namelijk een mislukking. In het hele land kon slechts het schamele aantal van 296 vrijwilligers worden gecontracteerd.³

De Frans-Pruisische Oorlog (1870-1871)

Zoals altijd ging het om het machtsevenwicht in Europa. Frankrijk bekeek met argusogen de Duitse eenwordingspolitiek van de Pruisische kanselier Bismarck. Ook de steeds sterker wordende zware industrie in de Duitse buurlanden baarde zorgen. Toen de Duitse prins Leopold von Hohenzollern-Sigmaringen naar voren werd geschoven voor de vacante Spaanse troon, was de maat vol voor keizer Napoleon III. Geprovoceerd door

Bismarcks 'Emser Depesche' verklaarde de Franse regering op 19 juli 1870 de oorlog aan Pruisen.* Het bleek een fatale misrekening. Het Pruisische leger was veel te sterk. Zeker na de slag bij Sedan op 1 en 2 september was dat duidelijk geworden. Een Frans leger van 83.000 man, onder wie bijna drieduizend officieren, veertig generaals en keizer Napoleon III, werd krijgsgevangen gemaakt. De regering in Parijs zette daarop de keizer af, maar weigerde

te capituleren. Pas nadat de Duitse legers Parijs hadden bezet, werd op 10 mei 1871 de Vrede van Frankfurt getekend. Frankrijk moest Elzas-Lotharingen afstaan. De kiem voor de volgende oorlog – die we nu Eerste Wereldoorlog noemen – was gelegd.

*Emser Depesche: vanuit het kuuroord Bad Ems stuurde Bismarck per telegram een botte afwijzing op het Franse verzoek om de kandidatuur van prins Leopold niet te steunen.

Vestingcommandant

Het Ministerie van Oorlog benoemde tijdelijk nieuwe vesting- en garnizoenscommandanten. Majoor P.M. Netscher, commandant van het zojuist in garnizoen gekomen infanteriebataljon, werd belast met het oppercommando in de vesting Zutphen.⁴ Plaatscommandant majoor J.J. Reiche werd onder zijn commando gesteld, evenals de troepencommandanten majoor Beyen van de vestingartillerie en majoor de Bruyn van de genie.⁵ Reiche was sinds kort bevorderd tot majoor, maar De Bruyn en Beyen hadden beiden meer dienstjaren dan Netscher. Zelfs de garnizoenscommandant, luitenant-kolonel der huzaren baron A.O.H. Gansneb genaamd Tegnagel, die hoger in rang was, werd aan hem ondergeschikt gesteld.⁶ De benoeming leverde dan ook hier en daar gefronste wenkbrauwen op. Sommige Zutphenaren vroegen zich bezorgd af of in deze tijden van spanning

Antoni Otto Herman baron Gasneb genaamd Tegnagel (1815-1878) was van 1870 tot 1875 commandant van het 4e Regiment Huzaren en in die periode ook garnizoenscommandant van Zutphen. Hij eindigde zijn carrière als adjudant des Konings met de rang van generaal-majoor. (RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis)

onze veiligheid wel gediend was met omkering van de militaire hiërarchie.⁷ De eerste zorg van de nieuwe commandant, was het in staat van verdediging brengen van de vesting. Hier en daar moesten de wallen verbeterd worden, er moesten traversen en banketten aangelegd worden voor de infanterie en er moesten barrières en versperringen worden opgeworpen.⁸ Dit waren typisch karweitjes voor de genie. Daarvoor was speciaal de 5e compagnie van het bataljon mineurs & sappeurs uit Nijmegen gekomen.⁹ De artilleristen brachten de geschutsbatterijen in orde, plaatsten de vuurmonden en voerden buskruit en ammunitie aan.

Verboden toegang

Bij dat alles konden geen pottenkijkers gebruikt worden. Nog op de dag van zijn aantreden verklaarde de nieuwe vestingcommandant de verdedigingswerken dan ook voor verboden gebied. Het verbod betrof – naast alle vestingwerken – vooral de walgang van de hoofdwal. Die mocht alleen betreden worden met een speciaal pasje afgegeven door geniecommandant majoor De Bruyn. Bordjes *Verboden Toegang* markeerden de opgangen naar de wal. Gewapende wachtposten moesten potentiële overtreders op andere gedachten brengen. Desondanks werd het verbod massaal genegeerd. Vooral kinderen en mensen die aan of vlakbij de wal woonden, stoorden zich nauwelijks aan het verbod. Ook werden op de wallen meer dan eens vernielingen aangericht. Vestingcommandant Netscher deed zijn beklag over het ongedisciplineerde gedrag van de Zutphenaren.¹⁰ Burgemeester Coenen liet daarop maar weer eens een openbare bekendmaking publiceren.¹¹ Veel zal het wel niet geholpen hebben.

De oostelijke uitvalsweg richting Warnsveld, die de Linie van Hooff kruiste, werd voor alle verkeer gesloten vanaf de Buiten-Laarpoort tot voorbij de vestingwerken. Verkeer vanuit

Door de afsluiting van de weg naar Warnsveld moest verkeer uit oostelijke richting via een omweg door de Nieuwstadspoort de stad in. Links achter de wallen de IJzendoornkazerne, rechts met puntdak de manege van de cavalerie. Foto ca. 1870. (Stedelijk Museum Zutphen)

het oosten naar Zutphen werd al vóór Warnsveld, bij herberg De Kap, omgeleid en moest over de *Kapperweg* (huidige Kapperallee) via de Nieuwstadspoort de stad in.¹² Inwoners met opstallen in de *verboden kring*¹³ moesten er ernstig rekening mee houden dat hun eigendommen neergehaald zouden worden, mocht de vesting Zutphen daadwerkelijk in staat van beleg komen te verkeren.¹⁴ De inundatiesluizen en -stuwen werden getest en de waterstand van de Berkel werd hoog gehouden om snel tot inundatie over te kunnen gaan. Boeren hadden daar flink last van en leden er schade door.

Vordering van paarden

Om de opgeroepen reservisten te voorzien van rij- en trekdieren, werden overal in het land paarden gevorderd. Er waren vooral cavalerie- en artilleriepaarden nodig. Zutphense paardenbezitters dienden zich op

De Buiten-Laarpoort met stadswallen. De inkeping links geeft de plaats aan van een kanon. Op de voorgrond de Laarbrug. Tijdens de mobilisatie was de weg naar Warnsveld gesloten voor alle verkeer. Foto ca. 1870. (Particuliere collectie)

8 augustus met hun dieren te melden op de Boompjeswal. Daar vond vanaf 10 uur 's ochtends de eerste keuring plaats door J. Laméris, paardenarts 2e klas van het 4e Regiment Huzaren. Veel paardenbezitters negeerden de oproep. Daardoor moest enkele dagen later opnieuw een keuring gehouden worden. Hardnekkige weigeraars riskeerden *straffen en boeten, bij de wet vastgesteld*, zo liet burgemeester Coenen bekendmaken.¹⁵ Ondanks het grote tekort aan paarden in het leger, waren de keuringseisen zeer streng. Slechts weinig paarden voldeden aan de eisen. Eigenaren kregen een vergoeding van gemiddeld f 381 per gevorderd paard.¹⁶ De legerleiding had vooraf voor elke gemeente een quotum vastgesteld. Zutphen en Warnsveld dienden elk twee gekwalificeerde paarden te leveren, Laren en Lochem samen vijf, Brummen en Gorssel elk vier.¹⁷ Het totale quotum voor de provincie Gelderland bedroeg 31 cavaleriepaarden en 177 artilleriepaarden. Vrijwel zeker zijn die aantallen niet gehaald. Landelijk was de paardenvordering een mislukking.¹⁸

Inkwartiering

Het sluiten van de walgang, het opgestuwde Berkelwater en het vorderen van paarden waren echter klein leed vergeleken bij de problemen die de inkwartiering van de troepen met zich mee bracht. Althans zo werd dat door de meeste Zutphenaren gevoeld.

De opgeroepen verlofgangers van vestingartillerie en cavalerie konden voor een deel in hun eigen kazernes worden opgevangen. De problemen ontstonden toen het infanteriebataljon naar Zutphen werd gedirigeerd. Op die extra troepen waren de drie plaatselijke kazernes niet berekend.¹⁹ En zoals altijd legden de militaire autoriteiten het probleem

Militaire paardenarts omstreeks 1868. De paardenvordering op de Boompjeswal geschiedde onder toezicht van paardenarts 2e klasse J. Laméris. Aquarel door J. Regenbogen, ca. 1875. (Nationaal Militair Museum Soesterberg)

onmiddellijk op het bordje van het stadsbestuur, zoals het laconieke briefje laat zien dat Plaats Commandant Reiche op 17 juli aan burgemeester Coenen stuurde:

Ik heb de eer UEAb. te verzoeken om aan drie Compagnieën van het 2e Bataillon 1e regiment Infanterie welke niet door mij kunnen gekazerneerd worden de benodigde inkwartiering bij de inwoners te verstrekken. w.g. Reiche²⁰

Daar sta je dan als burgemeester. Waar laat je van de ene dag op de andere zo'n zeshonderd man? De militairen stonden echter in hun recht. De stad was verplicht voor huisvesting te zorgen, het kazerneringsreglement liet daarover geen twijfel bestaan.²¹ Inkwartiering leek onvermijdelijk. Sinds de Franse tijd was dat niet meer op zo grote schaal voorgekomen. En dus stelde burgemeester Coenen een lijst op met namen van inwoners die voor huisvesting en voeding van soldaten hadden te zorgen.²² De inkwartieringswet van 1866 gaf hem die bevoegdheid.

Dat de inwoners protesteerden en klaagden spreekt vanzelf. En helemaal onterecht waren die protesten niet. De inkwartiering was onrechtmatig – stelden ze – omdat het land zich niet in staat van oorlog bevond en de vesting Zutphen niet in staat van beleg.²³ Daar hadden ze een punt. Coenen toonde begrip voor hun argumenten en stelde per brief aan de Minister van Oorlog de rechtmatigheid van de inkwartiering ter discussie.²⁴ Tegelijkertijd beseftte hij dat daarmee het acute huisvestingsprobleem niet was opgelost. Hij trad in overleg met de vestingcommandant, zonder wiens medewerking hij niets zou kunnen beginnen. Ook majoor Netscher hield zich niet doof voor de bezwaren van de bevolking. Hij liet zich door Coenen overreden om één compagnie infanterie naar Voorst te verleggen. Dat zou de druk in Zutphen wat van de ketel halen. Daarnaast zou hij voor de nodige extra bedfournituren (sets van beddengoed incl. matras en strozak – RR) zorgen, als Coenen er in zou slagen geschikte lokalen voor huisvesting te vinden. Het plan kreeg de goedkeuring van hogehand.²⁵ Op 1 augustus meldde Netscher aan Coenen dat de bedfournituren onderweg naar Zutphen waren en dat er nu haast gemaakt moest worden met die lokalen. Het oog viel op de voormalige 3^e Openbare School bij de Molenbeek. Dit gebouw stond leeg en kon – na de nodige vertimmeringen

Van 1866 tot 1876 lagen hier enkele compagnieën vestingartillerie in garnizoen. Tijdens de mobilisatie van 1870 werd het grootste deel daarvan overgeplaatst naar andere vestingen langs de IJssel. Tekening F.J.G. ten Raa, ca. 1900. (Nationaal Militair Museum Soesterberg)

– worden ingericht als hulpkazerne.²⁶ Dat gaf enige verlichting, maar inkwartiering bij burgers bleef nodig.

Voorbeeldfunctie

Op 5 augustus liet Coenen een nieuwe lijst van kwartiergevers opstellen, voornamelijk personen uit de gegoede burgerij.²⁷ Mensen van wie verwacht kon worden dat ze over voldoende ruimte beschikten om één of twee soldaten op te nemen en die er niet onder zouden lijden als ze met de inkwartieringsvergoeding van 60 cent per man per dag niet helemaal uit zouden kunnen. De aangewezen kwartiergevers konden kenbaar maken of ze de inkwartiering op zich namen of dat ze die wilden afkopen. Afkopen was beperkt mogelijk geworden door de hulpkazerne in School 3. Het afkoopbedrag was gelijk aan de inkwartieringsvergoeding vermeerderd met 50 cent

per man per dag. Burgemeester Coenen nam zelf twee soldaten in de kost. Als hij gehoopt had met zijn goede voorbeeld andere burgers over de streep te trekken, kwam hij bedrogen uit. Slechts drie notabelen volgden zijn voorbeeld: procureur en wethouder Jacob Dam, advocaat en notaris mr. D. Nijman en schoolopziener E.A.F.H. baron van Heeckeren. De overige gegoede burgers – van wie velen een prominente rol speelden in het maatschappelijke leven van Zutphen – koesterden misschien wel warme gevoelens voor vorst en vaderland, maar waren niet bereid die op deze wijze te laten blijken. Zij kozen voor afkopen. Of ze allemaal onder inkwartiering zijn uitgekomen, valt te betwijfelen. Hulpkazerne School 3 had ook maar beperkte capaciteit.

Oorlogsdreiging voelbaar?

Het leven in de vesting Zutphen plooidde zich naar de nieuwe omstandigheden. Naast de militie werd ook de stedelijke schutterij in staat van paraatheid gebracht. Wapens en uitrusting – voor zover beschikbaar – werden uitgereikt en extra exercities gehouden. Het voor 21 juli aangekondigde concert in de Buitensociëteit van het muziekkorps van het 4^e Regiment Huzaren werd afgelast. De huzaren hadden even iets anders aan hun hoofd. Maar de uitvoering van de *Zutphensche Muziekvereniging Concordia* ging op 16 augustus gewoon door. En enkele dagen later kwam het muziekkorps van het 2^e Regiment Infanterie uit Arnhem hier een concert geven. Blijkbaar was de oorlogsdreiging voor ons land toen al duidelijk afgenomen, want een week later was dit korps opnieuw te beluisteren in de Buitensociëteit. De voor 2 augustus uitgeschreven verkiezing van een Zutphense afgevaardigde naar Provinciale Staten vond gewoon doorgang. De *Zutphensche Courant* berichtte met extra bijlagen en bulletins uitvoerig over het verloop van de oorlog in Noord-Frankrijk. De firma W.J. Thieme adverteerde met kaarten

van het oorlogstoneel. Er werd een Zutphense afdeling van het Rode Kruis opgericht. De oorlog tussen Pruisen en Frankrijk was blijkbaar de laatste zet die nodig was om de al langer bestaande plannen voor die oprichting in daden om te zetten. De freules Van Limburg Stirum coördineerden inzamelingen van katoenen lakens, linnen kompressen, *pluksel* (verbandmiddel – rk) en sokken, maar ook van geld en *geschrijfjes om onder de gekwetsten te verspreiden*. De 'Kunstvereniging Pictura' besloot de opbrengst van haar tentoonstelling aan het Rode Kruis te schenken. Stadsgeneesheer dr. W. Snelts nam verlof en vertrok op 7 september naar Frankrijk om daar samen met andere vrijwilligers Franse en Duitse oorlogsgewonden te gaan verplegen. Onder-tussen was het nieuwe schooljaar begonnen. Kandidaat-leerlingen voor de hbs hadden op

2 en 3 september hun toelatingsexamen afgelegd.²⁸

Kater

De mobilisatie duurde maar kort. Door de snelle nederlaag van Frankrijk verdween de oorlogsdreiging voor ons land. Eind september zaten de meeste reservisten al weer thuis. In Zutphen werd alles weer bij het oude. Het bataljon infanterie keerde terug naar zijn eigen standplaatsen. Burgers werden verlost van de inkwartieringsperikelen. Vestingcommandant Netscher werd overgeplaatst. De Zutphense Plaats Commandant, nog steeds majoor Reiche, werd weer het militaire aanspreekpunt in de stad. De weg naar Warnsveld ging weer open en op de stadswallen mocht weer worden gewandeld. Het opgestuwde Berkelwater werd afgevoerd en voor de boe-

H.A.D. Coenen was burgemeester van Zutphen van 1865 tot 1894. De mobilisatie van 1870 stelde hem voor grote problemen. Op deze foto zien we hem twee jaren voor zijn dood (1896) met zijn kleinzoons Paul en Henri. (Stedelijk Museum Zutphen)

Jacob Dam (1824-1875) was tijdens de mobilisatie van 1870 wethouder en een van de slechts vier Zutphense notabelen die niet probeerden de inkwartiering van soldaten in hun huis af te kopen. (RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis)

ren werd schadevergoeding aangevraagd.²⁹ De landsregering bleef achter met een kater. Met de gevechtskracht van ons leger was van alles mis gebleken. ●

Literatuur:

- B.P. Hoppenbrouwer, 'De Nederlandse mobilisatie van 1870', in W. Klinkert e.a. (red.): *Mobilisatie in Nederland en België 1870 – 1914 – 1939*. Amsterdam 1991.
- W. Bevaart, *Nederlandse defensie 1849-1874*. 's-Gravenhage 1993.
- Anne Doedens & Liek Mulder, *Frans-Duitse oorlog 1870-1871. De Moeder van De Grote Oorlog*. Zutphen 2015.

Bronnen en noten:

- 1 Iets van deze troepenverplaatsingen is terug te zien in de gegevens betreffende het garnizoen in het Adresboek Zutphen 1871.
- 2 Zutphensche Courant (hierna: ZC) 23 juli 1870.
- 3 Verslag nopens de mobilisatie van een gedeelte van het leger in 1870 en de verdere in verband daarmee genomen maatregelen, Den Haag, 1871 (hierna: *Verslag nopens* . . . ; www.statengeneraaldigitaal.nl).
- 4 Regionaal Archief Zutphen (hierna: RAZ), archiefnr.2, inv.nr.370 (Ingekomen Stukken 1870: brief Netscher 22 juli).
- 5 Later minister van Oorlog.
- 6 De Plaats Commandant was een soort *facility manager*, die allerlei zaken regelde tussen gemeentebestuur en garnizoenscommandant. Over de troepeninzet had hij niets te vertellen, dat was het terrein van de garnizoenscommandant. De nieuwe vestingcommandant kreeg tijdelijk de eindverantwoordelijkheid voor beide taken.
- 7 ZC 29 september 1870.
- 8 Voor een verklaring van deze termen zie bijv. <http://www.coehoorn.nl/terminologie>.
- 9 Mineurs: soldaten die ondermijningen graven en explosieven aanbrengen; sappeurs: soldaten die versperringen, (spoor)wegen, loopgraven e.d. aanleggen. Later gingen de Mineurs & Sappeurs samen met de Pontonniers op in de Genie.
- 10 RAZ, archiefnr.2, inv.nr.370 (brief Netscher 7 aug.1870).
- 11 ZC 9 augustus 1870.
- 12 ZC 21 juli 1870.
- 13 Kringenwet 1853 (zie bijv. <http://www.forten.info/index.htm?http://www.forten.info/wetten/kringenwet.htm>).
- 14 RAZ, archiefnr.2, inv.nr.370 (brief Netscher 24 juli 1870).
- 15 ZC 4 en 9 augustus 1870.
- 16 *Verslag nopens* . . .
- 17 RAZ, archiefnr.2, inv.nr.370 (circulaire Provincie Gelderland, no. 3844/19, 3e afdeling, 30 juli 1870).
- 18 *Verslag nopens* . . .
- 19 De Waliënkazerne op het 's Gravenhof, de kazerne Latijnse School aan de Rozengracht en de IJzendoornkazerne op de Nieuwstad.
- 20 RAZ, archiefnr.2, inv.nr.370 (brief Reiche 17 juli 1870).
- 21 Reglement op de Huisvesting of Kazernerij van de Troepen van den Staat, Den Haag en Amsterdam, 1814.
- 22 ZC 19 juli 1870.
- 23 Dit bleek inderdaad een leemte in de Inkwartieringswet van 1866, die alleen sprak van oorlogstoestand en staat van beleg. Ons land was niet in oorlog. De mobilisatie was weliswaar een voorbereiding op een mogelijke oorlogstoestand, maar dat is niet hetzelfde. De inkwartiering was dus strikt genomen onrechtmatig. Het *Verslag nopens* . . . stelde dit naderhand als een ernstig gebrek aan de kaak. De fout werd in latere versies van de wet hersteld.
- 24 RAZ, archiefnr.2, inv.nr.170 (Verbaal B&W 1870: concept brief 27 juli aan de minister van Oorlog).
- 25 RAZ, archiefnr.2, inv.nr.370 (brief Netscher 26 juli 1870).
- 26 Jaarverslag Gemeente Zutphen 1870.
- 27 RAZ, arch.nr.2, inv.nr. 3440.
- 28 De in deze paragraaf vermelde gebeurtenissen zijn een selectie uit berichten, mededelingen en advertenties in ZC juli-september 1870.
- 29 RAZ, arch.nr.2, inv.nr.198 (Index Verbaal B&W, Mil. Zaken, 13 okt.1870).